

NAJSTARSZA ORGANIZACJA PARAFIALNA NA ŻUŁAWACH WIELKICH (DO POŁOWY XV W.)

Słowa kluczowe: organizacja parafialna, sieć parafialna, Żuławy Wielkie, duchowieństwo parafialne, zakon krzyżacki

Keywords: parish system, parish network, Żuławy Wielkie, parish clergy, the Teutonic Order

Schlüsselwörter: Pfarrgemeinde, Gemeindeorganisation, Pfarrverband, Große Marienburger Werder, Klerus in der Pfarrgemeinde, Deutscher Orden

W pojęciu „organizacja parafialna” zawiera się szereg zagadnień: podstawy prawne i materialne instytucji parafii, sieć parafialna, kler parafialny, szkolnictwo parafialne, szpitalnictwo, udział wiernych w kierowaniu parafią i w życiu parafii (instytucja wityrków, bractwa, patroni), świątynie farne i filialne (architektura, wyposażenie, wezwania)¹.

Studia nad wiejską organizacją parafialną w Prusach krzyżackich napotykają pewne ograniczenia. Wynikają one nie tylko z niedostatków źródłowych, co utrudnia w miarę pełne przedstawienie każdego z zagadnień wchodzących w skład pojęcia „organizacja parafialna”, ale też z faktu, że w badaniach nad tą problematyką koncentrowano się przede wszystkim na powstaniu i rozwoju sieci parafialnej². Jest również rze-

* Prof. zw. dr hab. Wiesław Długokęcki – historyk, specjalista w zakresie historii Prus, zakonu krzyżackiego oraz miast średniowiecznych; kierownik Zakładu Historii Powszechnej oraz dziekan Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego.

¹ Zob. E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 9–12.

² G. Mortensen, *Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen*, w: *Historisch-geographisches Atlas des Preussenlandes*, Lief. 3, Wiesbaden 1973, s. 1–30 i mapa; M. Biskup, *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach Krzyżackich w XIV i XV wieku*, w: tenże, *Opera minora. Studia z dziejów zakonu krzyżackiego, Prus, Polski i krajów nadbałtyckich*, Toruń 2002, s. 151–172, i mapa po s. 160; tenże, *Parafie w państwie krzyżackim*, w: *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, pod red. R. Czai i A. Radziwińskiego, Toruń 2013, s. 129–149. Zob. też S.A. Olczyk FMA, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin 1961; W. Rozynkowski, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000.

czą oczywistą, że znacznie wszechstronniej zagadnienie organizacji parafialnej zostało opracowane dla parafii miejskich, szczególnie w tzw. wielkich miastach pruskich³.

Przełomem w kształtowaniu się organizacji parafialnej w Prusach właściwych był rozwój kolonizacji wiejskiej po 1280 r., bowiem równoległe z zakładaniem nowych wsi i przekształcaniem już istniejących, budowano organizację parafialną. Na Żuławach Wielkich, które należały do stołecznego komturstwa malborskiego, kościelnie zaś do diecezji pomezkańskiej⁴, rozpoczęła się ona około 1315 roku i trwała do połowy XIV w. W końcu XIV w. wzmiankowano 57 wsi czynszowych i zagrodniczych⁵. Parafie tworzył i uposażał Zakon, zachowując nad nimi patronat, to znaczy prawo prezentowania biskupowi kandydata na proboszcza⁶.

Podstawowym źródłem informacji o najstarszej wielkożuławskiej organizacji parafialnej są przywileje lokacyjne dla wsi, wystawiane przez wielkich mistrzów, niekiedy zaś wielkich komturów zakonu krzyżackiego. Zachowało się 48 takich przywilejów w formie kopii w języku staroniemieckim, sporządzonych w 1405 r. Zostało one prawie wszystkie opublikowane w kodeksie dyplomatycznym pruskim⁷.

Standardowe informacje zawarte w przywilejach odnosiły się do uposażenia kościoła w ziemię, wysokości mesznego, jak też niekiedy terminu jego płatności czy przynależności parafialnej, jeśli przywilej nie dotyczył wsi kościelnej.

Z dokumentów lokacyjnych wynika, że z reguły uposażano parafię 4 łanami ziemi (= około 67 ha), co być może równało się powierzchni dwóch gospodarstw chłopskich. Tylko wyjątkowo nadanie było większe (6 łanów w Lichnowach) lub mniejsze (3 łany – Bronowo, a nawet 2 łany – Tuja, Szawałd)⁸. Nie widać wyraźnego związku, między arealem wsi a uposażeniem ziemskim parafii. W Tuji wynosił on 61 łanów, w Bronowie 54 łany, w Szawałdzie zaś 40 łanów⁹.

³ Zob. A. Radziwiński, *Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243–1525. Organizacja, uposażenie, ustawodawstwo, duchowieństwo-wierni*, Malbork 2006, s. 45–52; *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, pod red. R. Biskupa i A. Radziwińskiego, Toruń 2015.

⁴ A. Sielmann, *Die Verwaltung des Haupthausen Marienburg in der Zeit um 1400. Ein Beitrag zur Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen*, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, 61, 1921, s. 6–9; Ks. J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice na terenie byłej diecezji pomezkańskiej 1243–1821 (1992)*, cz. I–II, Elbląg 1999, s. 40–42.

⁵ O przebiegu kolonizacji zob. K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussens bis zum Jahre 1410*, Königsberg Pr. 1934, s. 41–44. Wsie czynszowe i zagrodnicze (bez Tralewa) wymienia księga czynszów; *Das Zinsbuch des Hauses Marienburg*, hg. v. W. Ziesemer, Marienburg 1910, s. 21–35 (cyt. ZHM).

⁶ W. von Brünneck, *Zur Geschichte des Kirchenpatronats in Ost- und Westpreussen*, Berlin 1902; M. Arszyński, *Stosunki między zakonem krzyżackim a społeczeństwem w świetle rozważań nad organizacją budowy kościołów parafialnych w Prusach*, w: *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 1995, s. 168–169.

⁷ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. I–VI, hrsg. v. [R.] Philippi, [C.P.] Woelky, A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koepfen, K. Conrad, Königsberg Pr. – Marburg/Lahn 1882–2000 (cyt. PUB); E. J. Dormann, *Geschichte des Kreises Marienburg, Teil II, Regesten und Urkunden*, Danzig 1862.

⁸ PUB II, nr 316; tamże, III, 2, nr 734; tamże, V, nr 31, 418.

⁹ Por. H. Steffen, *Die soziale Lage der Pfarrgeistlichkeit im Deutschordensstaate*, ZGAE, 23, 1927, s. 5–9, 15–19. Zob. też H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg 13.–16. Jahrhundert*, Wiesbaden 1968, s. 49–51, która przyjmuje 4 łany za normę dla parafii wiejskich.

Ponadto gburzy płacili proboszczowi meszne (tace). Jego wysokość to z reguły $\frac{1}{2}$ miarki żyta i $\frac{1}{2}$ miarki jęczmienia lub owsa z jednego łana. Świadczeniem tym obciążone były nie tylko grunty chłopskie, ale też sołeckie¹⁰.

Powierzchnię wsi ustalaną w przywilejach lokacyjnych traktowano w zdecydowanej większości przypadków jako przybliżoną. Świadczą o tym klauzule zastrzegające możliwość przeprowadzenia ponownego pomiaru gruntów wsi, i zależnie od wyniku, zwiększenia lub zmniejszenia czynszu.

W księdze czynszów około 20 razy w wyniku ponownego pomiaru gruntów wykazywano tzw. nadmiar (*obirmose, Übermaß*) lub dodatkowy areal ziemi czy lasu, nadany przez Zakon. Czynsz z tych gruntów płacony był wspólnie przez gminę¹¹.

Z dwóch przywilejów wynika, że do ich użytkowania miał prawo także proboszcz. W wznowionym w 1350 r. przywileju dla Lasowic znalazło się postanowienie, że od 25 łanów (bez 8 mórg), które gburzy otrzymali dodatkowo od zakonu (najpewniej w wyniku nowego pomiaru), nie potrzebują nic dawać proboszczowi dopóki razem je użytkują. Jeśli jednak grunty te zostaną podzielone między ludzi, to zobowiązani są oni świadczyć proboszczowi, jak z pozostałych gruntów¹². Wynikałoby z tego, że wspólna własność nie była obciążona świadczeniem mesznego.

Gdy w 1383 r. wieś Mątowy Wielkie otrzymała dodatkowo 10 łanów za czynsz w wysokości 9 grzywien, zastrzeżono, że jeżeli proboszcz lub jakiś gbur nie będzie uiszczał swojej części czynszu, to nie powinien z tego gruntu czerpać żadnych korzyści¹³.

Zgodnie z systemem trójpolowym, który wprowadziła kolonizacja na prawie niemieckim, ziemia kościelna, tak jak role gospodarzy, znajdowała się w każdym z trzech pól, na które podzielone były grunty wsi, i podlegała przymusowi niwowemu (polnemu). Proboszcz mógł prowadzić działalność gospodarczą na własną rękę¹⁴ lub też oddać ją w ręce rządcy (dwornika). Tak było w Gnojewie (1401) czy

¹⁰ PUB II, nr 407: *Und was der huben sey, die czu dem dorffe gehoren, die sollen von eyner ighlichen huben einen 49–51 halben scheffil kornes und einen halben gerste alle jor ... czu messekorne geben* (Stara Kościelnica, 1323 r.); H. Steffen, op. cit., s. 48–52.

¹¹ ZHM, s. 21nn.

¹² PUB IV nr 540: *z 25 łanów bez 8 mórg, die wir yn von neuens vorlegen haben, bedorffin sie dem pferrer nicht geben, die weile das sie sy under yn haben. Wurden sie abir lute besundern dorof sezen, die sollen denne dem pferrer dovon thun, als man von den andern tut.*

¹³ Geheimes Staatsarchiv, Preussischer Kulturbesitz, Berlin Dahlem, XX H.A., Staatsarchiv Königsberg (cyt. GStAPK), Ordensfoliant (cyt. OF) 93, k. 106–107; E.J. Dormann, op. cit., s. 30–31. Zob. H. Steffen, op. cit. s. 42: pleban ze wsi Mokre (koło Grudziądza) razem z innymi mieszkańcami płaci czynsz za „nadmiar” w bagnie, co potwierdza na przywileju dla wsi (1324).

¹⁴ Wskazywałyby na to wzmianki, w których podmiotem transakcji gospodarczej jest bezpośrednio proboszcz; zob. *Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412*, hg. v. W. Ziesemer, Danzig 1913 (cyt. MKB), s. 59 (1401): *der pfarrer czu Petirshayn dedit 2 m. ane 2 schill.* (Neuschuld); tamże, s. 88 (1402): *der pfarrer von Petirshayn dedit 10,5 sc.*; tamże, s. 178 (1406): *Petirshayn der pfarrer tenetur 100 miarek owsa*; tamże, s. 197 (1407): *der pfarrer von Berenwalde dedit 3 fird.*; tamże, s. 288 (1412): 5,5 grz. zapłacono proboszczowi z Lasowic za klacz. Proboszcz lichnowski Arnold ofiarował cystersom pelplińskim 4 konie; *Liber mortuorum monasterii Pelpliensis ordinis Cisterciensis*, wyd. W. Kętrzyński, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. IV, Warszawa 1961, s. 65 (wpis do 1402 r.).

Jezierniku (1407)¹⁵. Instytucja dworników była rozpowszechniona w Prusach Krzyżackich. Ich wynagrodzenie to 1/5, 1/3 lub 1/2 dochodu zarządzanego majątku, przy czym wnosili oni także określony wkład. Herder – dwornik proboszcza z Gnojewa, mógł być tożsamy ze wzmiankowanym w 1409 r. Harderem z Gnojewa, przysiężnym wałowym z Żuław Wielkich¹⁶.

W przywilejach dla wsi wielkożuławskich Zakon nadawał mieszkańcom prawo do rybołówstwa małymi narzędziami na potrzeby własnego stołu, czy też zbierania chrustu na opał. Jednak w żadnym z nich nie wymieniono wprost proboszcza jako osoby uprawnionej. Nie ulega jednak wątpliwości, że korzystali z tych uprawnień na równi z innymi, skoro w przywileju dla Lubieszewa (1341) „ze szczególnej łaski” pozwolono łowić ryby proboszczowi i sołtysowi wzięcierzami i workami na własne potrzeby, wyłączając pozostałych mieszkańców wsi¹⁷.

Meszne oddawane przez chłopów plebanom należy odróżnić od dziesięciny. W 1251 r. kardynał Wilhelm z Modeny wyjaśnił, że zakon krzyżacki ma prawo do dziesięciny w przyznanej mu części Prus. Jednak Krzyżacy pobierali ją jedynie od wsi pruskich. Natomiast we wsiach na prawie chełmińskim w to miejsce wprowadzili daninę płużną, świadczenie w zbożu w wysokości miarki pszenicy i miarki żyta od pługa¹⁸.

W 1343 r. Zakon zobowiązał mieszkańców Żuław do uiszczania z każdego łana 1/2 miarki pszenicy i 1/2 miarki żyta jako daninę płużną według zwyczaju prawa chełmińskiego. Natomiast każdy sołtys z każdego pługa powinien oddać po dwie miarki pszenicy i żyta według prawa chełmińskiego¹⁹. Wynikałoby z tego, że powierzchnia pługa wynosiła 4 łany. Nie jest jednak wykluczone, że przez pług rozumiano gospodarstwo sołeckie w całości²⁰. W końcu XIV w. daninę płużną uiszczano już nie w naturaliach, ale w pieniądzu – z każdego łana chłopskiego 2 skojce²¹.

Obok pełnorolnych chłopów, zwanych na Żuławach *gburami* (od niem. *Nachbarn*, środkowoniem. *nākebūr*), mieszkali tu także zagrodnicy: albo w odrębnych

¹⁵ MKB, s. 57: *Gnoyow. Herder des pfarrers hovemans*; tamże, s. 197: *der pfarrer und syn hoveman dederunt Im 2 sc. czins* (Neuschuld).

¹⁶ W. Długokęcki, *Związek wałowy i przysiężni wałowi na Żuławach Wielkich w XIV- pierwszej połowie XV wieku*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. VII, pod red. S.K. Kuczyńskiego, Warszawa 1996, s. 233. O dwornikach zob. B. Geremek, *Ze studiów nad stosunkami gospodarczymi między miastem a wsią w Prusach Krzyżackich w I połowie XV w.*, *Przegląd Historyczny*, 47, 1956, z. 1, s. 71.

¹⁷ *PUB III*, 1, nr 410. Zob. też H. Steffen, op. cit., s. 34–35.

¹⁸ *PUB*, I, 1, nr 238; M. Toeppen, *Die Zinsverfassung Preußens unter der Herrschaft des deutschen Ordens*, *Zeitschrift für Preussische Geschichte und Landeskunde*, 4, 1867, s. 218.

¹⁹ *PUB III*, 1, nr 621: po zwolnieniu z płacenia wartowego wielki mistrz Ludolf König stwierdził: *idoch so sullen sie alle jerlichen vor fluckorn noch gewonenheit colmisschen rechts und eyn itzlich schultis von seynem acker, der do gehoert zcu dem scholtzenammacht, von eynem itzlichem fluge sall jerlichen geben czwene scheffel, eynen wehsen und den andern rocken vor flugkkorn noch colmissche rechte, alß dwoer gesprochen ist*. O stosunku pługa do łana zob. W. Kuhn, *Der Pflug als Betriebseinheit in Altpreußen*, *Zeitschrift für Ostforschung*, 12, 1963, H. 3, s. 473nn.

²⁰ W. Kuhn, op. cit., s. 488–489 (Niestety, badacz ten nie odniósł się do przytoczonego wyżej dokumentu z 1343 r.).

²¹ *ZHM*, s. 21: *Man sal wissen, das iczliche czinshaftige hube uff dem grossen werder gibt yerlich czu czinse 2 scot pfluggeld*.

wsiach zagrodniczych, albo też mieli wydzieloną ziemię na terenie wsi gburskich, lub też byli osadzani przez gburów na ich roli. Ponieważ nie jest znany żaden przywilej dla wielkożuławskiej wsi zagrodniczej, brak informacji o ich świadczeniach na rzecz parafii. Natomiast z przywilejów dla Niedźwiedzicy (1342), Nowej Kościelnicy (1352) i Żuławek (1352) wynika, że zagrodnicy zamieszkali u gburów powinni płacić proboszczowi jako meszne jednego szylinga rocznie²².

We wsiach Żuław Wielkich znajdowała się znaczna liczba karczem. O obowiązkach karczmarzy wobec parafii niewiele wiadomo. Tylko w przywileju dla Niedźwiedzicy (1342), Żuławek (1352) i Nowej Kościelnicy (1352) zapisano, że karczmarze z tych wsi powinni płacić swojemu proboszczowi tyle samo, co zwyczajowo wszyscy inni karczmarze na Żuławie²³. Należy zauważyć, że także w przywilejach dla karczmarzy w innych rejonach państwa krzyżackiego sprawa ta tylko wyjątkowo była regulowana²⁴. Do płacenia mesznego zobowiązani byli także młynarze. Na Żuławach Wielkich znajdowało się kilka młynów wietrznych, czyli wiatraków, i młynów kieratowych (Żelichowo, Stara Kościelnica, dwór Małowy, Lipinka, Tuja, Lasowice, Leśniewo, Świerki)²⁵. Jednak brak informacji o ich obowiązkach wobec parafii na terenie których się znajdowały. Dane z innych terenów państwa krzyżackiego wskazują, że były to najczęściej świadczenia w zbożu²⁶.

Wspomniano już, że prawo prezentowania biskupowi kandydata na proboszcza należało do Zakonu. Niestety, dla Żuław Wielkich zachował się tylko jeden dokument dotyczący tej sprawy. W 1440 r. (24 stycznia) wielki mistrz przedstawił biskupowi pomezzańskiemu Janowi III Mewe kandydaturę księdza Mikołaja na proboszcza we wsi Tuja²⁷.

Niekiedy sposób wyłaniania kandydata do prebendy można by nazwać dwustopniowym. W 1409 r. wielki mistrz Ulryk von Jungingen wystawił dokument nadający szpitalowi św. Elżbiety w Gdańsku parafię Ostaszewo z jej pożytkami. Miało to nastąpić po śmierci obecnego proboszcza. Wielki mistrz zatrzymał sobie ostateczne prawo prezentacji biskupowi proboszcza, ale kandydata mogli wysuwać przełożeni szpitala. Jednocześnie powinni oni pozwolić mu na wypełnianie bez przeszkód obowiązków w parafii. Spuścizna po proboszczach przechodziła na własność szpitala²⁸.

Drugi dokument w tej sprawie wystawił 26 czerwca 1411 r. biskup pomezkański Jan Rymann na prośbę przełożonego szpitala Mikołaja (Hohensteina). Biskup inkorporo-

²² PUB III, nr 443; V, nr 34, 65.

²³ PUB III, nr 443; V, nr 34, 65.

²⁴ H. Steffen, *Die ländliche Krugwesen im Deutschordensstaate. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Altpreussens, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, 56, 1916, s. 234.

²⁵ W. Długokęcki, *Z dziejów młynarstwa w komturstwie malborskim w XIII–XV wieku, Rocznik Elbląski*, 12, 1991, s. 26–28.

²⁶ R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012, s. 221–222.

²⁷ *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525*. Pars I, bearb. V.E. Joachim, hg. v. W. Hubatsch, Göttingen 1948, nr 2501; W. von Brünneki, op. cit., s. 18, przyp. 1.

²⁸ R. Kubicki, *Wybrane źródła do dziejów szpitala św. Elżbiety w Gdańsku nadania krzyżackie z lat 1399–1448*, w: *Studia z dziejów średniowiecza*, nr 19, pod red. B. Możejko, M. Smolińskiego, S. Szybkowskiego, Warszawa – Bellerive-sur-Allier 2015, nr 4.

wał parafię do szpitala za zgodą proboszcza Andrzeja. Z dochodów proboszcza 38 grz. miało przypaść szpitalowi. Zależność parafii od szpitala zanikła dopiero po 1571 r.²⁹

Gdy w 1449 r. Gregor von der Ost z Gdańska chciał odnowić ufundowaną przez jego rodziców i krewnych wikarię pod wezwaniem św. Mikołaja w kościele parafialnym w Lubieszewie, przeznaczając na to 2 grzywny rocznie, wielki mistrz wyraził zgodę. Fundator miał prawo zaproponować kandydata do prebendy, którego wielki mistrz zobowiązał się prezentować biskupowi. Jeśli fundator tego nie zrobiłby, kandydata proponowałby Zakon³⁰.

Obie strony współpracowały także w sytuacjach konfliktowych. W 1453 r. biskup Kacper Linke informował wielkiego mistrza, że proboszcz lichnowski Kacper (Berg) jest w wielkim konflikcie z parafianami. Ponadto wykazuje wiele złej woli wobec pana Mikołaja Kornera, któremu nie płaci pensji, co w obecności biskupa przyrzekł. Biskup Linke proponował, aby wielki mistrz zaproponował Bergowi zmianę parafii³¹.

Wspomniany Mikołaj Korner był proboszczem lichnowskim przed Bergiem. W 1450 r. otrzymał od wielkiego mistrza wikarię w kościele św. Mikołaja w Królewcu, a jednocześnie dożywotnie prawo do takich posiłków, jakie otrzymywali bracia zakonu krzyżackiego (*herrentisch*)³².

Współdzielenie patrona (wielkiego mistrza) i biskupa dotyczyło także parafii nowostawskiej. W 1376 r. biskup pomezkański Mikołaj za zgodą wielkiego mistrza nadał klasztorowi benedyktynek w Królewcu (Lipniku) 46 grzywien, płatnych corocznie w dwóch ratach z dochodów tutejszego kościoła. Ponieważ była to znaczna kwota, wywołało to (po dłuższym czasie?) sprzeciw proboszcza. Wielki mistrz Paweł von Russdorf napisał w tej sprawie list do biskupa Jana (III Mewe). W odpowiedzi biskup 10 VIII 1430 r. stwierdził, że w tej sprawie dostosuje się do stanowiska wielkiego mistrza. Do listu dołączył wspomniany już dokument biskupa Mikołaja z 1376 r., jak też stwierdził, że przedmiotem nadania nie były łany kościelne, które sobie klasztor przywłaszczył³³.

Sprawę rozwiązano dopiero w 1435 r. Działając w porozumieniu z wielkim mistrzem jako patronem biskup Jan obniżył wspomniany czynsz do 20 grzywien rocznie, gdyż poprzednia kwota była zbyt wysoka, tak że proboszcz nie był w stanie przekazywać stosownym opłat biskupowi. Okazało się też, że uposażenie ziemskie w miejsce czynszu przekazał klasztorowi sam proboszcz³⁴.

²⁹ Dokument omówił B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, Danzig 1919, s. 265–267.

³⁰ GStAPK, OF 17, s. 232.

³¹ *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, hg. v. H. Cramer, Marienwerder 1887, nr 142.

³² Z.H. Nowak, *Sprawa zaopatrzenia „emerytalnego” w zakonie krzyżackim w pierwszej połowie XV wieku*, w: *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach, zbiór studiów*, pod red. tegoż, Toruń 1995, nr XI, s. 97–98.

³³ Tamże, *Ordensbriefarchiv* (cyt. OBA), nr 5432.

³⁴ Archiwum Państwowe w Gdańsku, 17,4. Przeorzyza klasztoru wysłała nawet w tej sprawie prepozyta, który miał przedstawić jej punkt widzenia; OBA nr 7124. Zob. też W. Franz, *Das Benediterinnenkloster St. Marien zu Königsberg, Altpreussische Forschungen*, 11, 1934, s. 170, 179.

Osobnym zagadnieniem są badania prozopograficzne nad wielkożuławskim duchowieństwem parafialnym w średniowieczu. Zachowało się na jego temat stosunkowo dużo informacji źródłowych, ale często są to tylko pojedyncze wzmianki³⁵. Zdarzają się jednak także duchowni, o których wiadomo więcej. Cieszyli się oni zaufaniem Zakonu, brali udział w misjach dyplomatycznych w sprawach krajowych i międzynarodowych, władze zaś partycypowały w kosztach ich uniwersyteckiego wykształcenia.

Wśród proboszczów w Lichnowach wskazać można na Jana de Wildenberg (prawdopodobnie z Wielbarka pod Malborkiem), notariusza (1364), studenta w Bolonii i lichnowskiego proboszcza od 1366 r., pełnomocnika Zakonu w sporze granicznym między Zakonem a biskupstwem warmińskim (1372–1374). Ostatni raz wzmiankowany jako rozjemca w sporze między kapitułą warmińską a Janem de Myndem, kanonikiem warmińskim i proboszczem malborskim³⁶.

Proboszczem lichnowskim był także Jan Döring. Pochodził z Braniewa. Był notariuszem (1406), plebanem w Ostródzie (1413), studentem w Wiedniu (1413) i Lipsku (1419, bakałarz dekretów). Działał także w dyplomacji krzyżackiej na procesie wrocławskim (1420) i w 1422 r. przed Antonim Zeno z Mediolanu, wysłannikiem papieskim, jako członek Zakonu i doktor dekretów. Proboszczem lichnowskim był w 1424 r. W 1428 r. razem z komturem elbląskim reprezentował Zakon w sporze granicznym między komturstwem ostródzkim a kapitułą warmińską³⁷.

Wśród proboszczów wielkożuławskich było dwóch oficjałów pomezzańskich: Jan, oficjał w latach 1376–1404, proboszcz w Lubieszewie (wzmianki z 1376–1377 i 1383 r.), zapewne identyczny z Janem z Posilge (Żuławka Sztumska), któremu przypisuje się autorstwo kroniki krajowej³⁸; Melchior z Działdowa, proboszcz w Świerkach (wzmianki z 1446 i 1453 r.), który jako stypendysta Zakonu, do którego należał, studiował w Wiedniu i Bolonii³⁹.

³⁵ Lubieszewo: Jan 1324 (RHDO II, nr 537); Miłoradz: Jan 1343 (*PUB III*, 2, nr 618); Jan 1396–1404 (*Die Akten des Kanonisationsprozesses Dorotheas von Montau von 1394 bis 1521*, hg. v. R. Stachnik in Zusammenarbeit mit A. Triller, geb. Birch-Hirschfeld, H. Westphal, Köln – Wien 1978, s. 588); Gnojewo: magister Ludulf 1374 (*Codex diplomaticus Warmiensis*, Bd. II, hg. v. C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1864, nr 494, s. 512, cyt. *CDW*); Wincenty z Głogowa 1391 (RHDO II, nr 1228, 1230, 1231); Ostaszewo: Mikołaj przed 1402 (*Liber mortuorum...*, s. 71. Mylna jest identyfikacja wsi *Schonenberg* z Wrzesiną koło Dobrego Miasta proponowana przez P. Olińskiego, *Cysterskie nekrologi na Pomorzu Gdańskim od XIII do XVII wieku*, Toruń 1997, s. 98); Andrzej 1404, 1411, 1416 (*Die Akten...*, s. 601; *CDW III*, nr 512); Lasowice: Jan Swarcze 1395 (*Die Akten...*, s. 579); Mątowy Wielkie: Otto, 1404 (*Die Akten...*, s. 588); Jan Stengel 1368–1401 (tamże);

³⁶ *CDW II*, nr 363, s. 370; nr 457, 459, 461–2, 465–6, 468, 478–9, 491 (s. 504: *Magister Johannes de Wildenberg*, 1374), 492, 498; tamże, *III*, nr, hg. v. C.P. Woelky, Braunsberg 1874, nr 35, 645–6.

³⁷ Krótki biogram M. Perlbacha, *Prussia scholastica*, s. 177; *CDW IV*, nr 258.

³⁸ *CDW III*, nr 35, 645–6; *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, hg. v. H. Cramer, Marienwerder 1887, nr 76, 77, 83; M. Jarzembowski, *Die Residenzen der preussischen Bischöfe bis 1525*, Toruń 2007, s. 460.

³⁹ H. Boockmann, *Die Rechtsstudenten des Deutschen Ordens. Studium, Studienförderung und gelehrter Beruf im späteren Mittelalter*, w: *Festschrift für Hermann Heimpel zum 70. Geburtstag*, Bd. 2, Göttingen 1972, s. 349; M. Jarzembowski, op. cit., s. 461.

Parafię w Lasowicach posiadał Jakub Pleeske (1443). Był on kanonikiem warmińskim, studiował w Bolonii i objął tu nawet urząd rektora, uzyskał też stopień doktora dekretów⁴⁰.

Niewykluczone, że choćby przez krótki czas plebanem w Mątowach Wielkich był Paweł Legendorf, administrator biskupstwa (1458–1466), a następnie biskup warmiński (1466–1467). W 1432 r. za pośrednictwem komtura Gniewu i komtura Bałgi, Jan Legendorf, jego ojciec, rezygnował z parafii w Mątowach prosił wielkiego mistrza o nadanie synowi (Pawłowi) parafii w Domnowie, której pleban jest bardzo chory i słaby. Legendorf przypominał, że wielki mistrz obiecywał wesprzeć syna w studiach uniwersyteckich. Dlatego prosi dla niego o parafię w Domnowie, gdy będzie wolna, gdyż to beneficjum przynosi większe dochody⁴¹.

Powiązanie pewnych parafii wielkożuławskich z urzędem oficjała biskupiego (Lubiszewo, Świerki), jak też nadawanie parafii lichnowskiej wybitniejszym, jednostkom w służbie Zakonu z uniwersyteckim wykształceniem może wskazywać, że zapewniały one stabilne dochody, ale też przydawały pewnego prestiżu. Na pewno nie bez znaczenia była bliskość Malborka – siedziby wielkiego mistrza i domu głównego Zakonu. Natomiast pewne zdziwienie budzi fakt, że brak informacji o plebanach nowostawskich, pełniących przez nich funkcjach w biskupstwie pomezzańskim, czy w Zakonie krzyżackim. Niewykluczone, że pewną rolę odegrało ograniczenie dochodów tej parafii przez przekazanie w 1376 r. ich części, jak wspomniano wyżej, klasztorowi benedyktynek w Królewcu.

Wzniesienie murowanych kościołów, co było procesem kilkuetapowym⁴², i ich wyposażenie, później zaś utrzymanie, wymagało od parafii znacznego wysiłku finansowego. Dochody z beneficjum proboszczowskiego (4 łany, meszne i stałe ofiary) mogły nie wystarczać. Dlatego zakładano osobny fundusz na ten cel, zwany *fabrica ecclesiae*. Był on zazwyczaj zarządzany wspólnie przez proboszcza z jednej strony, i przedstawicieli wspólnoty parafialnej, zwanych wityrykami, z drugiej strony⁴³.

Informacje źródłowe o wityrykach parafii wielkożuławskich w średniowieczu są bardzo skąpe. W 1405 r. wityrycy z Miłoradza zapłacili Zakonowi 8 grzywien 8 skojców za 4 grzywny srebra, które prawdopodobnie potrzebne były do wykonania przez złotnika jakichś utensyliów kościelnych. Z kolei gmina ze Starej Kościelnicy zamówiła obraz u mistrza Jurgena z Gdańska. Gdy jej nie dostarczył proboszcz i wityrycy domagali się zwrotu wypłaconej zaliczki⁴⁴.

⁴⁰ T. Borawska, *Pleeske Jakub*, w: *SBKW*, Olsztyn 1996, s. 190.

⁴¹ *CDW IV*, hg. v. V. Röhrich, F. Liedtke, H. Schmauch, Braunsberg 1935, nr 400 i s. 696; T. Borawska, *Legendorf Paweł*, w: *Słownik kapituły warmińskiej*, s. 145–146.

⁴² O specyfice architektury sakralnej na Żuławach Wielkich zob. Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und – Geographie*, Petersberg 2007, s. 106–107, 205–210.

⁴³ H.E. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche*. Fünffte, durchges. Aufl. Köln – Wien 1972, s. 207–208, 405, 419–420; E. Wiśniowski, op. cit., s. 175–187; Ch. Herrmann, op. cit., s. 146–147, 150–151. Problem ten dla Prus krzyżackich jest tylko w niewielkim stopniu rozpoznany.

⁴⁴ *MKB*, s. 157; B. Schmid, op. cit., s. 7–8, 172; Ch. Herrmann, op. cit., s. 151–152.

Współpraca między proboszczami a wityrkami nie zawsze układała się harmonijnie. Ze strony wityrków dochodziło do nadużyć. Zabezpieczeniu funduszu kościelnego poświęcono uwagę na synodzie metropolii ryskiej w Elblągu w 1427 r., nakazując prowadzenie wykazów wpływów zasilających fundusz. Na jego uszczuplenie zgodę musiał wyrazić biskup. Niewiele to jednak dało. Stąd też biskup pomezkański Kacper Linke nakazał pisemne rejestrowanie środków, które zasilają fundusz, jak też składanie ich do skarbcza, do którego osobne klucze mieli proboszcz i dwaj wityrcy (1440)⁴⁵. Być może konflikty między proboszczami a parafianami (Lichnowy, Orłowo) wynikały ze sporów o fundusz kościelny.

Ważnym elementem wielkożuławskiej organizacji parafialnej były szkoły. Ich program kształcenia związany był ściśle ze sprawowaniem kultu. Uczono w nich zatem modlitw, psalmów, śpiewu kościelnego, i podstaw łaciny. Można zatem przyjąć, że tego typu placówki, obejmując tylko najzdolniejszych, działały przy każdej parafii⁴⁶.

Szkoły zakładano najpewniej już w momencie erygowania parafii. W przywileju dla Niedźwiedzicy (1342) zobowiązano każdego mieszkającego we wsi zagrodnika do płacenia tutejszemu dzwonnikowi 6 fenygów rocznie *czu schulerlon*⁴⁷. Zapewne pełnił on funkcję nauczyciela. Chociaż w innych przywilejach wielkożuławskich brak tego postanowienia, to stanowił on w państwie krzyżackim normę.

W trakcie corocznych objazdów po komturstwie malborskim wielcy mistrzowie Konrad i Ulryk von Jungingen przekazywali datki pieniężne uczniom szkoły w Nowym Stawie⁴⁸, Lichnowach⁴⁹, Mątowach Wielkich⁵⁰, ale też w uczniom w dworze w Laskach⁵¹, Mątowach⁵² i Lasowicach⁵³. Jest oczywiste, że nie były one jedynymi placówkami oświatowymi na Żuławach Wielkich. Wsparcie otrzymały tylko te, które leżały na drodze przejazdu wielkich mistrzów.

Zwraca uwagę fakt, że szkoły zakładano także przy krzyżackich dworach, w których również erygowane były kaplice i pracowali księża pełniący także funkcje administracyjne⁵⁴. Niektórzy z uczniów tych szkół mogli w przyszłości zasilać szereg Zakonu.

⁴⁵ E. Wiśniowski, op. cit., s. 178–179, 267; J. Wiśniewski, *Średniowieczne synody pomezkańskie*, Elbląg 1998, s. 71–72.

⁴⁶ Zob. E. Waschinski, *Erziehung und Unterricht im Deutschen Ordenslande bis 1525 mit besonderer Berücksichtigung des niederen Unterrichts*, Breslau 1908, s. 25–27, który słusznie sprzeciwia się pogładowi J. Voigta i L. Webera, o podziale szkół wiejskich na szkoły właściwe i tzw. „Messe-schule”, kształcające tylko ministrantów do posługi liturgicznej. Zob. też T. Borawska, *Życie umysłowe na Warmii w czasach Mikołaja Kopernika*, Toruń 1996, s. 52–60.

⁴⁷ *PUB III*, 1, nr 443.

⁴⁸ *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hg. v. [E.] Joachim, Königsberg Pr. 1896, s. 26, 35, 78, 87, 122, 152, 320, 330, 402, 379, 501, 555.

⁴⁹ Tamże, s. 35, 88, 152, 270, 320.

⁵⁰ Tamże, s. 472.

⁵¹ Tamże, s. 307, 402, 428, 512, 534, 555.

⁵² Tamże, s. 320, 479, 533, 580.

⁵³ Tamże, s. 555.

⁵⁴ Zob. W. Długokęcki, *Pisarze i kapłani w służbie urzędników terytorialnych komturstwa malborskiego (koniec XIV – pierwsza połowa XV wieku)*, w: *A Pomerania ad ultimas terras. Studia*

Warto zwrócić uwagę, że przed 1454 r. wśród studentów z Prus były także osoby pochodzące ze wsi wielkożuławskich: Starej Wisły (1), Bystrza (2), Lichnów (1), Marynow (4), Tui (1), a także z Nowego Stawu (2)⁵⁵. Pośrednio może to świadczyć, że poziom nauczania w tutejszych szkołach parafialnych nie był wcale niski.

Jak już wspomniano, podstawowym źródłem informacji o sieci parafialnej są przywileje lokacyjne. Zwraca uwagę fakt, że w trzynastu z nich (Mirowo, Lichnówki, Kraśniewo, Palczewo, Dąbrowa, Gniazdowo, Pręgowo, Orłowo, Dębina, Chlebówka, Martąg, Półmieście, Widowo) w ogóle nie przedstawiono sprawy przynależności parafialnej, najprawdopodobniej dlatego, że była ona już uregulowana przed ich wystawieniem. W tej sytuacji przynależność parafialną można ustalić w oparciu o bezpośrednie dane ze źródeł późniejszych, przede wszystkim na podstawie danych z lustracji wsi królewskich z 1565 r.⁵⁶, bowiem na większą skalę zmiany przynależności parafialnej wsi wielkożuławskich nastąpiły dopiero w związku z rozwojem luteranizmu od lat 70. XVI w.⁵⁷

Dla pewnej grupy wsi brak w ogóle przywilejów lokacyjnych. Są to: Starynia, Tropiszewo, Trępnowy, Tralewo koło Nowego Stawu, Tragamin, Kamienice, Grobelno, Bronisławie koło Malborka (obecnie w granicach Kałdowa), Pordenowo koło Lichnów i Heinrichsdorf (zag., najpewniej na północ od Nowego Dworu Gdańskiego, w sąsiedztwie Żelichowa). Nie ulega wątpliwości, że także one zostały włączone do organizacji parafialnej.

W średniowieczu i okresie nowożytnym jedyną parafią miejską był Nowy Staw. Miasto zostało założone w przed 1350 r. (pierwsza wzmianka), niewykluczone, że w 1329 r.⁵⁸ Przejęła ona uposażenie i funkcje położonej bezpośrednio koło miasta parafii we wsi Stawiec, która otrzymała przywilej w 1316 r. Tutejszy kościół otrzymał 4 łany ziemi (brak danych na temat mesznego)⁵⁹.

W 1361 r. potwierdzono przynależność do parafii miejskiej wsi Brzózki, wzmiankowanej już w 1318 r.⁶⁰ Ponieważ w przywileju dla sąsiedniego Mirowa z 1318 r. również nie uregulowano tej sprawy⁶¹, można wnosić, że uczyniono to wcześniej, i że obie te wsie należały do parafii Stawiec. Zatem pierwotnie Stawiec byłby parafią trzywioskową.

ofiarowane Barbarze Popielas-Szultce w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej, pod red. J. Sochackiego, A. Teterycz-Puzio, Słupsk 2011, s. 76–78.

⁵⁵ *Prussia scholastica: Die Ost- und Westpreussen auf dem mittelalterlichen Universitäten*, gesammelt v. M. Perlbach, Braunsberg 1895, s. 172–173.

⁵⁶ *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961 (cyt. *L1565*). Dla drugiej połowy XVI w. przynależność parafialną wsi wielkożuławskich ustalił też M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały)*, Toruń 1957, s. 87–93, ale bez wykorzystania lustracji.

⁵⁷ Zob. A. Hartwich, *Geographisch-historische Landesbeschreibungen deren dreyen im Pohlischen Preußen liegenden Werdern, als des Danziger – Elbing – und Marienburgischen*, Königsberg 1722. Nachdruck mit einer Einführung von R. Zacharias, Frankfurt am Main 2002, s. 68–73.

⁵⁸ Zob. W. Długokęcki, *Początki Nowego Stawu. Przyczynki do polityki miejskiej zakonu krzyżackiego*, *Rocznik Gdański*, 52, 1992, s. 59–65. O parafii nowostawskiej: tenże, *Nowy Staw w okresie krzyżackim (XIV wiek – I poł. XV wieku)*, w: *Ludzie, władza, posiadłość*, pod red. J. Powierskiego, B. Słowińskiego, *Gdańskie studia z dziejów średniowiecza*, nr 1, Gdańsk 1995 s. 69–70.

⁵⁹ *PUB II*, nr 150.

⁶⁰ *PUB V*, 2, nr 972.

⁶¹ *PUB II*, nr 214.

Także w przywilejach dla Dębiny (1351) i Chlebówki (1381) pominięto ich przynależność kościelną⁶². Wydaje się, że od początku należały one już do parafii nowostawskiej, co potwierdzają informacje z lustracji 1565 r.⁶³ W końcu włączono do niej również położone w bezpośrednim sąsiedztwie Nowego Stawu wsie Trępnowy (Trampowo) i Tralewo, co potwierdzają dane z 1565 r.⁶⁴

Pierwsza wzmianka o parafii w Lichnowach pochodzi z 1316 r. Wówczas kaplicę w Lisewie, mającą należeć do Lichnow uposażono 2 łanami. W końcu XIV – pierwszej połowie XV w. (1443) czynsz z jednego łana należał do proboszcza⁶⁵. Jest jasne, że oznaczało to jej przyporządkowanie kościołowi lichnowskiemu, który już w tym czasie istniał. Z przywileju dla Lichnow z 1321 r. wynika, że tutejsza fara otrzymała już dawniej (*vormols*) uposażenie w wysokości 6 łanów⁶⁶. Zwraca uwagę, że było ono wyższe, niż w pozostałych wsiach, gdzie wynosiło z reguły 4 łany. Mieszkańców Parszewa zobowiązano w przywileju z 1355 r. do przekazywania mesznego księdzu w Lichnowach, od którego otrzymują oni święte sakramenty⁶⁷.

Sprawy przynależności parafialnej nie uregulowano w przywileju dla Lichnowek z 1321 r.⁶⁸ Natomiast w końcu XIV w. – pierwszej połowie XV w. (1443) do proboszcza z Lichnow należał czynsz z 2 łanów w Lichnowkach⁶⁹, co jasno wskazuje na ich przynależność parafialną. Należy przyjąć, że podobnie jak w Lisewie i w tej wsi powstała kaplica filialna. W 1529 r. z czynszu płaconego przez wieś 6 grzywien otrzymywał wikariusz⁷⁰. Do jego osadzenia w Lichnowkach i budowy kaplicy, która istniała jeszcze przed 1626 r.⁷¹, doszło zapewne już w czasach krzyżackich.

Około połowy XVI w. do parafii Lichnowy należały jeszcze: Pręgowo Żuławskie, Pordenowo, Dąbrowa, Starynia i Tropiszewo⁷². Zarówno w przywileju dla Pręgowy (1350), jak też Dąbrowy (1352)⁷³, sprawy kościelne pominięto milczeniem, co oznacza, że były już uregulowane i wsie te należały od początku do parafii lichnowskiej. Pordenowo było wsią, którą wydzielono z Lichnow w końcu XIV w.⁷⁴ Starynia i Tropiszewo leżały w sąsiedztwie Lichnow.

⁶² PUB IV, nr 685; GStAPK, OF 93, k. 124–124v; E. J. Dormann, op. cit., s. 14–15.

⁶³ L1565, s. 29, 30.

⁶⁴ L1565, s. 20, 23.

⁶⁵ PUB II, nr 151; ZHM, s. 47; J. Sarnowsky, *Das Treßleramt des Deutschen Ordens in Preußen in der Zeit Ulrichs von Eisenhofen (1441–1446)*, *Beiträge zur Geschichte Westpreussen*, 10 1987, nr 5, s. 206.

⁶⁶ PUB II, nr 316.

⁶⁷ PUB V, 1, nr 321: proboszczowi *czu der Grosen Lichtenaw von dem sie die heiligen sacramente empfangen*.

⁶⁸ PUB II, nr 317.

⁶⁹ ZHM, s. 24: *der czins von 2 huben gehort dem pfarrer zur Grossen Lichtenow*; J. Sarnowsky, op. cit., nr 5, s. 206.

⁷⁰ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. I, wyd. W. Hejnosz, Toruń 1959, s. 23: *Et ex ista summa vicario ibidem solvunt 6 mar.*

⁷¹ Ks. J. Wiśniewski, *Kościoły i kaplice...*, s. 230.

⁷² L1565, s. 15, 18, 31, 33, 35.

⁷³ PUB IV, nr 539; tamże V, nr 32.

⁷⁴ ZHM, s. 24, przyp. 12.

Być może już przed końcem XIV w. doszło do erygowania samodzielnej parafii w Lisewie. Wskazywałaby na to informacja, że proboszcz pobiera czynsz z jednego łana⁷⁵. Nie ma jednak jasnego stwierdzenia, że był to duchowny z Lisewa. Jednak analiza architektoniczna świątyni wskazuje, że zbudowano ją w drugiej połowie XIV–XV w.⁷⁶ Ponadto w nekrologu klasztoru cysterskiego w Pelplinie pod datą 7 czerwca po 1402 r. (XV–XVI w.) wpisany został *Nicolaus sacerdos et plebanus in Leyszow*. Najprawdopodobniej był on proboszczem w Lisewie, nie zaś w Łąsach (koło Pieniężna na Warmii), jak się niekiedy przyjmuje⁷⁷.

Siedmiowioskowa parafia lichnowska byłaby równa miejskiej parafii nowostawskiej. Na jej rangę wskazuje także wielkość kościoła, znacznie odbiegająca od typowej, wiejskiej świątyni⁷⁸.

Lichnowy wzmiankowane były już w 1254 i 1282–1283 r. w opisie granic terytorium przekazanego jako lenno przez Zakon krzyżacki księciu Samborowi II. Należały one do Zakonu⁷⁹. Niestety, we wspomnianych dokumentach nie podano, czy były one wówczas dobrami rycerskimi, czy też już wsią chłopską. W każdym razie za prawdopodobne należy uznać erygowanie w tej miejscowości parafii już w XIII w. Przemawia za tym jej rozległość w XIV w., właśnie dla tego okresu nietypowa, jak też to, że część z należących do niej wsi istniała już najpewniej przed rozpoczęciem kolonizacji krzyżackiej (Lichnowki, Pręgowo, Dąbrowa, może Tropiszewo).

Za istnieniem organizacji parafialnej na Żuławach Wielkich w XIII w. przemawia też skarga biskupstwa włocławskiego wniesiona w 1263 r. przeciw biskupstwu pomezzańskiemu, o włączenie do diecezji pomezkańskiej dużej części wyspy zwanej *Solovo*, to znaczy najpewniej Żuław Wielkich. Sprawa była na tyle poważna, że do jej rozpatrzenia powołano komisję na czele z Anzelmem, biskupem warmińskim. Rezultatów tego postępowania jednak nie znamy⁸⁰. Być może spór ten był wynikiem erygowania parafii w Lichnowach już przed 1263 r.

Kolejną grupę tworzyły parafie trzywioskowe. Wymienić należy tu parafie w Świerkach (wieś kościelna, 1318, 1321), z Lipinką (1321) i Nidowem (1356)⁸¹, a także w Lasowicach i Szawałdzie (1350, 1352)⁸², chociaż dane o przynależności do nich – odpowiednio – Tragamina i Martąga oraz Półmieścia i Kamienic pochodzą dopiero z 1565 r.⁸³

⁷⁵ ZHM, s. 25: *Och nymt der pfarrer czins von eyner huben*; MKB, s. 13 (1400): Lisewo wieś dała czynsz *mit dem pfarrer* i Zakon dał z powrotem proboszczowi *eynen hubinczins* 1,5 grz.; tamże, s. 42 (1401): Lisewo czynsz *obirall ane den pfarrer*; tamże, s. 100 (1403): Lisewo czynsz *ane des pfarrers hube*. Zob. też B. Schmid, op. cit., s. 144.

⁷⁶ Ch. Herrmann, op. cit., s. 563. Zob. też ks. J. Wiśniewski, *Kościóły i kaplice...*, s. 235–236.

⁷⁷ *Liber mortuorum monasterii Pelplinensis...*, s. 90. Identyfikacja z Łąsami zob. *Beilage. Excerpt aus dem „Liber mortuorum“ des Klosters Pelplin*, w: *Scriptores Rerum Warmiensium*, hg. v. C. P. Woelky, J. M. Saage, Bd. I, Braunsberg 1866, s. 474 i P. Oliński, op. cit., s. 100. Zob. też A. Olczyk, op. cit., s. 79.

⁷⁸ Ch. Herrmann, op. cit., s. 462.

⁷⁹ W. Długokęcki, *Osadnictwo...*, s. 102–104.

⁸⁰ Zob. W. Długokęcki, *Prusowie na Żuławach Fiszewskich od XIII do połowy XVI wieku. Zagadnienie akulturacji i asymilacji Prusów jako problem badawczy*, *Pruthenia*, 9 2014, s. 14–15.

⁸¹ *PUB II* nr 315, 319; tamże, *V* nr 419.

⁸² *PUB IV* nr 540; *V*, 1, nr 36.

⁸³ *L1565*, s. 24, 28, 32, 37.

Lista parafii trzywioskowych mogła być jednak większa. Do parafii w Tujcu (1352, wzmiankowany już w 1349 r.), należał sąsiedni Tujsk (1349)⁸⁴, ale też mogło należeć Leśniewo, którego gburzy zgodnie z przywilejem lokacyjnym zobowiązani zostali do płacenia księdzu miary żyta i owsa (1349). Ponieważ Leśniewo graniczyło z Tujcem, chodziło najpewniej o proboszcza z tej miejscowości⁸⁵.

W grupie parafii dwuwioskowych, których organizację można ustalić na podstawie przywilejów lokacyjnych, wymienić należy następujące: Miłoradz (wieś kościelna, 1321)⁸⁶ i Stara Kościelnica (1323)⁸⁷; Gnojewo (wieś kościelna)⁸⁸ i Szymankowo (1352)⁸⁹; Niedźwiedzica (wieś kościelna, 1342)⁹⁰ i Nowa Kościelnica (1352)⁹¹; Marynowy (wieś kościelna, 1321)⁹² i Rychnowy (1321)⁹³. Wiadomo też, że w skład parafii Boręty (1321)⁹⁴ wchodziło także Palczewo. W przywileju lokacyjnym (1344) brak na ten temat wzmianki⁹⁵, ale potwierdza to dokument z 1427 r.

W 1427 r. wielki mistrz Paweł von Rusdorf rozstrzygnął spór między Janem Scholem (Scholen), proboszczem w Borętach, a sołtysem Jakubem i wsią Palczewo. Zgodnie z przywilejem wielkiego mistrza Konrada von Jungingena (1393–1407) proboszcz z Boręt miał odprawiać trzy msze święte w tygodniu w kaplicy w Palczewie, sam albo przez wikariusza za opłatę w wysokości 5 grzywien rocznie. Teraz chciałby on uwolnić się od tego obowiązku, co przedstawił wielkiemu mistrzowi w obecności wielkiego komtura i podskarbiego. Ostatecznie zrezygnowano z utworzenia nowej parafii w Palczewie. Natomiast mieszkańcy Palczewa mogą ufundować wikarię. Uposażenie wikariusza powinno wynosić 10 grz. rocznie, płatne w dwóch równych ratach: na Zielone Świątki i w dniu św. Marcina (11 listopada). Z każdego łana miano rocznie pobierać jeden wiardunek. Pierwszego wikariusza miał prawo zaproponować proboszcz Jan Scholen, po śmierci zaś wikariusza prawo obsady prebendy będzie należało do Zakonu⁹⁶.

⁸⁴ PUB IV nr 462: *Ouch so welle wir, das dy inwoner doselbins dem pferrer czumThuenhayn, do sy hin gewydympyt sin, sulch rechtun sullin, als dy tun van dem Thuenhayn.*

⁸⁵ PUB V, nr 422. Jednak *Lustracja województwa malborskiego i chełmińskiego 1570*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1962, s. 52, podaje, że wieś ta należała do parafii Żelichowo.

⁸⁶ PUB II, nr 359.

⁸⁷ PUB II, nr 407: *Und was der huben sey, die czu dem dorffe gehoren, die sollen von eyner ighen huben einen halben scheffil kornes und einen halben gerste alle jor dem pfarrer czu Melencz zu messekorne geben, wan się doczu gewedmet sein ewiclichen.*

⁸⁸ PUB III, nr 171.

⁸⁹ PUB V, 1, nr 64.

⁹⁰ PUB III, 2, nr 443. Zob. też A. Grabowska-Lysenko, *Parafie wiejskie z obszaru Prus okiem historyka sztuki – problemy i dezyderaty badawcze na przykładzie kościoła pw. Św. Jakuba w Niedźwiedzicy*, w: *Parafie w średniowiecznych Prusach...*, s. 111–126, gdzie jednak mylnie dane o lokacji wsi.

⁹¹ PUB V, 1, nr 34.

⁹² PUB II, nr 321.

⁹³ PUB II, nr 318: właściciele gruntów meszne z każdego łana *irem pfarrer czu Mergenow jerlich schuldig sollen syn czu geben.*

⁹⁴ PUB II, nr 320.

⁹⁵ PUB III, 2, nr 687.

⁹⁶ OF 95, k. 153v–154.

W końcu XIV – pierwszej połowie XV w. (1443) czynsz z 2 łanów w Starej Kościelnicy odbierał tutejszy proboszcz⁹⁷, co wskazuje na powstanie odrębnej parafii w tej wsi. Przyjmuje się, że tutejszy kościół został zbudowany w końcu XIV w.⁹⁸

Natomiast odrębności parafialnej nie uzyskało Szymankowo. W 1463 r. (2 czerwca) biskup pomezkański Kacper na prośbę Krzysztofa Nuwemberga zgodził się na budowę małej kaplicy w tej wsi. Miała ona pozostać filią parafii Gnojewo, której proboszczem był wówczas ksiądz Jan⁹⁹. Tymczasem 7 grudnia tegoż roku na prośbę tegoż Nuwemberga król Kazimierz Jagiellończyk uposażył tu kościół 2 łanami ziemi, co w 1539 r. potwierdził tutejszemu plebanowi Jerzemu król Zygmunt Stary¹⁰⁰. Sprawę komplikuje fakt, że w 1536 r. owe 2 łany nadano kaznodziei zamku malborskiego. W 1565 r. lustratorzy stwierdzili: *kościelnych włók starodawna 2 do kapliczki, które odjęte są wsi tej do kościoła malborskiego na kaznodzieję*¹⁰¹.

Warto podkreślić, że tutejsi gburzy domagali się zwrotu 2 łanów, prosząc, *aby mogli jem być przywrócony na kościół, aby się mogła służba boża dźiać u nich, jako indzie, przypominając, że dla kościoła nie mogą czeladzi z Polski zachować, że muszą żyć ustawicznie jako bydło*¹⁰².

Do parafii Kończewice uposażonej 4 łanami (1338)¹⁰³ należała zapewne od początku sąsiednia wieś Stara Wisła. Posiadaczy ról zobowiązano w 1338 r. do płacenia mesznego *irem pferrer*. Można przyjąć, że był to, tak jak i później (1565), proboszcz kończewicki¹⁰⁴.

Po raz pierwszy parafia we wsi Bystrze wzmiankowana została w 1344 r. Najpewniej należały do niej dobra rycerskie Rękowo (obecnie w granicach Bystrza), wzmiankowane już w końcu XIII w.¹⁰⁵

Parafią dwuwioskową była najpewniej Pogorzała Wieś. Pierwotnie nazywała się ona Wernersdorf, najpewniej na część wielkiego mistrza Wernera von Orseln (1324–1330). Jednak zachowany przywilej pochodzi dopiero z 1340 r.¹⁰⁶ Ponieważ

⁹⁷ ZHM, s. 22: *czwu von den vorgeschreben [52] huben czinsen dem pfarrer doselbist*; J. Sarnowsky, op. cit., nr 5, s. 206.

⁹⁸ Ch. Herrmann, op. cit., s. 333.

⁹⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna, t. 82, k. 263v-264.

¹⁰⁰ Tamże, t. 59, k. 113–115.

¹⁰¹ L1565, s. 13. O tych 2 łanach należących do kaznodziei malborskiego wspomina także rewizja ekonomii z 1649 r. (*ŻDEM*, t. III, wyd. W. Hejnosz, J. Gronowski, Toruń 1963, s. 55: *Przy tej wsi osobne 2 wloce wolne zwane Gobelgartt, kaznodziei Zamku Wysokiego należą*), jak też z 1711 r. (*ŻDEM*, t. V, wyd. W. Hejnosz, Toruń 1971, s. 113: *teraz in possessione wielebnych Panien Charitatis z Chelмна zostają [...] in fundamento, jakoby miały być originaliter plebańskie z Gnojewa plebanowi odjęte, a kaznodziei nadane, per consequens takowej podlegać mogły dyspozycji*).

¹⁰² L1565, s. 13.

¹⁰³ PUB III, 1, nr 170.

¹⁰⁴ PUB III, 1, nr 186; L1565, s. 33.

¹⁰⁵ PUB III, nr 688. Zakup majątku Rekowo (10 łanów) potwierdził Otto, komtur w Malborku, w 1299 r. W dokumencie przynależności parafialnej nie wzmiankowano; zob. A. Semrau, *Zur Geschichte der Besiedlung des Grossen Werders im 13. Jahrhundert, Mitteilungen des Copernicus Vereins*, 42, 1934, s. 120–121.

¹⁰⁶ PUB III, 2, nr 342.

w przywileju dla sąsiedniego Kraśniewa z 1321 r.¹⁰⁷ sprawy przynależności parafialnej nie poruszono, należałoby przyjąć, że wieś tę włączono od razu do parafii Pogorzała Wieś.

Zagadkowo przedstawia się powstanie parafii w Kraśniewie, które pierwotnie, jak przyjęto wyżej, należało do parafii Pogorzała Wieś. Dopiero w lustracji z 1565 r. w rubryce „Kościół w tej wsi” stwierdzono: *Rolej nie ma nadanej, ale plebanowi ta wieś płaci co rok mc 24 i laszt żyta*¹⁰⁸. Kiedy i z jakich powodów doszło do erygowania samodzielnej parafii w Kraśniewie, nie wiadomo. Proboszcz tutejszy wzmiankowany był kilka lat wcześniej (1562). Natomiast informacja o powstaniu parafii w 1456 r. i uposażeniu jej 4 łanami jest nieweryfikowalna¹⁰⁹. Pośrednim dowodem powstania kaplicy w tejże wsi byłaby wzmianka o dzwonniku Michale, który był jednym ze świadków w procesie kanonizacyjnym Doroty z Mątów Wielkich i złożył zeznanie w 1403 r.¹¹⁰ Czy jednak już wówczas powstała tu odrębna parafia, nie wiadomo.

Wieś Lubieszewo założył wielki mistrz Werner von Orseln (1324–1330), a przywilej lokacyjny wznowiono w 1341 r. Parafia otrzymała 4 łany ziemi i meszne w zbożu¹¹¹. Do tej parafii należała też sąsiednia wieś Orłowo. Co prawda w przywileju dla tej wsi, sprawy tej nie uregulowano, ale wnioskować tak można na podstawie sporu między proboszczem lubieszewskim a wsią Orłowo w połowie XV w.¹¹²

Parafia w Nowej Cerkwi wzmiankowana została pierwszy raz w wznowionym przywileju z 1351 r. Pierwszy wystawił wielki mistrz Ludolf König (1342–1345)¹¹³. Najpewniej należała do niej wieś Gniazdowo, wzmiankowana już w 1334 r., a której przynależności parafialnej nie określono w jej przywileju z 1349 r.¹¹⁴ Biorąc pod uwagę tak wczesne wymienienie Gniazdowa, jak też, że położone na północ od Nowej Cerkwi i Gniazdowa wsie parafialne Ostaszewo i Jeziernik wzmiankowano już w 1333–1334 r.¹¹⁵, to jest jasne, że w tymże czasie, to znaczy na początku lat 30., powstała też Nowa Cerkiew.

Z wizytacji kościelnych z czasów nowożytnych wynika, że w Gniazdowie znajdowała się kaplica filialna, uposażona jednym łanem ziemi¹¹⁶. Nie wiadomo jednak, kiedy powstała. W wykazie gburów i posiadanych przez nich gruntów w tejże wsi z 1529 r. na końcu listy znajduje się następująca wzmianka: *1 mansus Sancti Geo-*

¹⁰⁷ PUB II, nr 352.

¹⁰⁸ L1565, s. 8.

¹⁰⁹ Ks. J. Wiśniewski, *Kościóły i kaplice...*, s. 203.

¹¹⁰ *Die Akten...*, s. 38: *Michael companator in Schonaw*.

¹¹¹ PUB III, 1, nr 410.

¹¹² OBA nr 10570. Wójt leski informował biskupa pomezańskiego, że *der ersame herr Hynrich, pfarrer zcu Ladekopp*, poskarżył się wójtowi leskiemu, *wie edliche schelunge und widderwilikeit czwusschen em unnd der inwoneren czum Orlobe entsprossen sey* (1451). Co było przyczyną konfliktu, nie wiadomo.

¹¹³ PUB IV, nr 680.

¹¹⁴ PUB IV, nr 436.

¹¹⁵ PUB II, nr 794, 829.

¹¹⁶ Ks. J. Wiśniewski, *Kościóły i kaplice...*, s. 149.

*rgii a quo solvunt villani 2 mar*¹¹⁷. Na tej podstawie można wnosić, że kaplica pod wezwaniem św. Jerzego została zbudowana przed tą datą, niewykluczone, że już w okresie panowania krzyżackiego.

Utworzono także parafię w Żelichowie, uposażając ją 4 łanami ziemi (1328). Najprawdopodobniej należała do niej również zaginiona wieś Heinrichsdorf, wzmiankowana po raz pierwszy dopiero w końcu XIV w., położona w sąsiedztwie Żelichowa¹¹⁸. Jednak w 1565 r., jak stwierdzili lustratorzy, we wsi *plebańskich włók 4. Acz w tej wsi kościoła nie masz, ale na plebana do Tvina ty włoki gburzy in commune orzą i placą plebanowi iuxta contractum połowicę wszelakiego zboża*¹¹⁹. Miejscowość Tvin to najprawdopodobniej Tujec.

Parafią składającymi się tylko ze wsi kościelnej były Mątowy Wielkie, wzmiankowane już w 1321 r. Przywilej (niezachowany) wieś ta otrzymała od wielkiego mistrza Ludolfa Königa (1342–1345), został zaś wznowiony w 1383 r.¹²⁰

W 1356 r. przywileju dla wsi Bronowo zobowiązano jej mieszkańców do płacenia księdzu mesznego i przydzielono mu 3 łany. Jednak z powodu pogorszenia się warunków naturalnych związanych z podniesieniem się poziomu wód gruntowych powierzchnia tej wsi zmniejszyła się już w końcu XIV w. o kilka łanów, a w 1430 r. wielki mistrz wystawił nowy przywilej dla Bronowa, przy czym jego powierzchnia zmniejszyła się z 54 do 31 łanów. Tym razem kościół otrzymał 2 łany, a meszne wynosiło miarkę jęczmienia i miarkę owsa na św. Marcina rocznie¹²¹.

W początkach XV w. na Żuławach Wielkich znajdowało się 25–26 parafii (wątpliwości budzi erygowanie już w tym czasie parafii w Kraśniewie). Przeciętnie jedna parafia obejmowała 2,2–2,3 wsi. Nasuwa się pytanie, jakie były powody tak gęstej sieci parafialnej na Żuławach Wielkich? Zapewne sprawa ta była omawiana już w momencie zakładania wsi na prawie chełmińskim przez Zakon (pana gruntowego) i tworzącą się gminę miejską. Jeśli społeczność wiejska wyrażała wolę wybudowania i utrzymania u siebie kościoła, to władza wyrażała na to zgodę i wydzielala z gruntów wsi beneficjum dla proboszcza¹²². Niewykluczone, że sprawa ta była omawiana jednocześnie przez dwie–trzy sąsiadujące ze sobą wsie. Szybki wzrost zamożności powodował, że niektóre gminy dążyły do utworzenia odrębnych parafii (Stara Kościelnica, Lisewo, Szymankowo) lub też przynajmniej budowy kaplicy i zainstalowania w niej wikariusza (Palczewo, Orłowo).

¹¹⁷ *ŻDEM*, t. 1, s. 28. Natomiast w L1565, s. 19, tego łana nie wzmiankowano.

¹¹⁸ *PUB II*, nr 616; *ZHM*, s. 31.

¹¹⁹ L1565, s. 86.

¹²⁰ *PUB II*, nr 317; *III*, nr 762; *GStAPK*, OF 93, k. 106–107; E.J. Dormann, op. cit., s. 31. O tej wsi zob. Ch. Krollmann, *Gross Montau, Bäuerliche- und Familienkunde im 14. Jahrhundert*, *Elbinger Jahrbuch*, 15, 1938, s. 176–185.

¹²¹ *APG*, 358,13; 300,2,161, k. 8v-9; OF 95, k. 175v-177; *W. Długokęcki, Osadnictwo północnej części Żuław Wielkich w XIV–I poł. XV.*, w: *Żuławy i Mierzeja – moje miejsce na ziemi*, pod red. D.A. Dekańskiego, Gdańsk 2001, s. 124–125.

¹²² Por. Ch. Herrmann, op. cit., s. 125–126; H. Wunder, op. cit., s. 54.

**NAJSTARSZA ORGANIZACJA PARAFIALNA NA ŻUŁAWACH WIELKICH
(DO POŁOWY XV W.)**

STRESZCZENIE

Żuławy Wielkie były nie tylko regionem przodującym pod względem rozwoju rolnictwa, samorządności i zamożności mieszkańców, ale także organizacji parafialnej. Przeciętą parafia obejmowała dwie wsie. Jedynie nowostawska i lichnowska, najpewniej najstarsza, bo erygowana jeszcze w XIII w., liczyła 6–7 wsi. Daje się zauważyć dążenie mieszkańców do tworzenia parafii jednowioskowych lub przynajmniej budowy kaplic filialnych. Patronem wszystkich kościołów był zakon krzyżacki, który we wsiach wydelał beneficjum – z reguły 4 łany ziemi. Mieszkańcy na utrzymanie parafii płacili tzw. *meszne* (świadczenie w zbożu), a przez wityrków wpływali na jej finanse. Przy kościołach czynne były utrzymywane przez parafian szkoły, zapewniające najzdolniejszym dzieciom wiejskim elementarne wykształcenie i służbę liturgiczną w świątyniach. Niektórzy plebani wielkożuławscy, posiadający wykształcenie uniwersyteckie, pozostawali w służbie Zakonu krzyżackiego i biskupów pomorzańskich.

**THE OLDEST PARISH SYSTEM IN ŻUŁAWY WIELKIE
(UNTIL THE MID-15TH CENTURY)**

SUMMARY

Żuławy Wielkie (the alluvial delta area of the Vistula River) in Middle Ages was not only most advanced in agriculture, self-government as well as the level of prosperity of its inhabitants, but it was also the territory with strong parish system. An average parish consisted of two villages. Only two exceptions are noticed, in Nowy Staw and Lichnowy, the latter being probably the oldest, established in the 13th Century and consisted of 6–7 villages. It is visible that inhabitants preferred the erection of single-village parishes or at least filial chapels. The right of patronage of all churches belonged to the Teutonic Order. The patron provided the parish with a benefice (usually 4 lans – 120 morgs of land). Moreover, the inhabitants had to pay a special contribution in corn (called *meszne*), while their representatives (*vitrisci*) interfered with parish finances. Parochial schools were established, supported by the inhabitants and designed both to provide most talented children with basic education and to secure liturgical servants for the church. Some parish priests from the area of Żuławy Wielkie, particularly persons with university education, served at the courts of Pogesanian bishops and the Teutonic Order.

**DIE ÄLTESTE PFARRGEMEINDE
AUF DEM GROSSEN MARIENBURGER WERDER
(BIS MITTE DES 15. JAHRHUNDERTS)**

ZUSAMMENFASSUNG

Das Große Marienburger Werder war nicht nur eine führende Region in Bezug auf landwirtschaftliche Entwicklung, Selbstverwaltung und Wohlstand ihrer Bewohner, sondern auch in Bezug auf die Gemeindeorganisation. Die durchschnittliche Pfarrgemeinde umfasste zwei Dörfer. Nur die Pfarrgemeinden in Neuteich und Groß Lichtenau, wahrscheinlich die ältesten Gemeindeorganisationen, die noch im 13. Jahrhundert errichtet wurden, bestanden aus 6–7 Dörfern. Auffallend ist, dass die Bewohner bestrebt waren, einzelne Dorfpfarreien zu schaffen oder zumindest Zweigkapellen zu bauen. Der Schutzpatron aller Kirchen war der Deutsche Orden, der in den Dörfern ein Lehen vergab – meist 4 Landfelder. Die Einwohner zahlten eine Gebühr (meist eine bestimmte Getreidemenge) für den Unterhalt der Gemeinde und beeinflussten ihre Finanzen durch Laien, die das Eigentum der Ortskirche mitverwalteten und sich um deren Unterhalt und aktuelle Bedürfnisse kümmerten. Die Schulen wirkten bei den Kirchen und wurden von Gemeindegliedern finanziert. Die Schulen boten den talentierten ländlichen Kindern Grundschulbildung und in den Kirchen gab es dadurch immer Messdiener, die für liturgischen Dienst verantwortlich waren. Einige der Pfarrer auf dem großen Marienburger Gebiet des Weichsel-Nogat-Deltas, die über eine Universitätsausbildung verfügten, blieben im Dienste des Deutschen Ordens und der pomesianischen Bischöfe.

BIBLIOGRAFIA:

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna, t. 59, 82.

Archiwum Państwowe w Gdańsku, 17,4.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, XX. Hauptabteilung, Staatsarchiv Königsberg, Ordensfoliant 17, 93, 95; Ordensbriefarchiv nr 5432, 10570.

Źródła drukowane

Die Akten des Kanonisationsprozesses Dorotheas von Montau von 1394 bis 1521, hg. v. R. Stachnik in Zusammenarbeit mit A. Triller, geb. Birch-Hirschfeld, H. Westphal, Köln – Wien 1978.

Beilage. Excerpt aus dem „Liber mortuorum“ des Klosters Pelplin, w: *Scriptores Rerum Warmiensium*, hg. v. C.P. Woelky, J.M. Saage, Bd. I, Braunsberg 1866.

Codex diplomaticus Warmiensis, Bd. III–IV, hg. v. C.P. Woelky, V. Röhrich, F. Liedtke, H. Schmauch, Braunsberg – Leipzig 1874–1935.

Dormann E.J., *Geschichte des Kreises Marienburg, Teil II, Regesten und Urkunden*, Danzig 1862.

Liber mortuorum monasterii Pelplinensis ordinis Cisterciensis, wyd. W. Kętrzyński, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. IV, Warszawa 1961.

- Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961.
- Lustracja województwa malborskiego i chełmińskiego 1570*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1962.
- Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412*, hg. v. W. Ziesemer, Danzig 1913.
- Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hg. v. [E.] Joachim, Königsberg Pr. 1896.
- Preussisches Urkundenbuch*, Bd. I–VI, hrsg. v. [R.] Philippi, [C.P.] Woelky, A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen, K. Conrad, Königsberg Pr. – Marburg/Lahn 1882–2000.
- Prussia scholastica: Die Ost- und Westpreussen auf dem mittelalterlichen Universitäten*, gesammelt v. M. Perlbach, Braunsberg 1895.
- Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525*. Pars I–II, bearb. V.E. Joachim, hg. v. W. Hubatsch, Göttingen 1948.
- Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, hg. v. H. Cramer, Marienwerder 1887.
- Das Zinsbuch des Hauses Marienburg*, hg. v. W. Ziesemer, Marienburg 1910.
- Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. I, III, V, wyd. W. Hejnosz, J. Gronowski, Toruń 1959–1971.

Literatura

- Arszyński M., *Stosunki między Zakonem krzyżackim a społeczeństwem w świetle rozważań nad organizacją budowy kościołów parafialnych w Prusach*, w: *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, pod red. Z.H. Nowaka, Toruń 1995, s. 168–169.
- Biskup M., *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach Krzyżackich w XIV i XV wieku*, w: tenże, *Opera minora. Studia z dziejów Zakonu krzyżackiego, Prus, Polski i krajów nadbałtyckich*, Toruń 2002, s. 151–172.
- Tenże, *Parafie w państwie krzyżackim*, w: *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, pod red. R. Czai i A. Radziwińskiego, Toruń 2013, s. 129–149.
- Tenże, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały)*, Toruń 1957.
- Boockmann H., *Die Rechtsstudenten des Deutschen Ordens. Studium, Studienförderung und gelehrter Beruf im späteren Mittelalter*, w: *Festschrift für Hermann Heimpel zum 70. Geburtstag*, Bd. 2, Göttingen 1972, s. 313–375.
- Borawska T., *Legendorf Paweł*, w: *Słownik Kapituły Warmińskiej*, Olsztyn 1996, s. 145–146.
- Taż, *Pleeske Jakub*, w: *Słownik Biograficzny Kapituły Warmińskiej*, Olsztyn 1996, s. 190.
- Taż, *Życie umysłowe na Warmii w czasach Mikołaja Kopernika*, Toruń 1996.
- Brünneck von W., *Zur Geschichte des Kirchenpatronats in Ost- und Westpreussen*, Berlin 1902.
- Długokęcki W., *Nowy Staw w okresie krzyżackim (XIV wiek – I poł. XV wieku)*, w: *Ludzie, władza, posiadłość*, pod red. J. Powierskiego, B. Śliwińskiego, *Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza*, nr 1, Gdańsk 1994, s. 53–72.
- Tenże, *Osadnictwo na Żulawach w XIII i początkach XIV w.*, Malbork 1992.
- Tenże, *Osadnictwo północnej części Żulaw Wielkich w XIV – I poł. XV w.*, w: *Żulawy i Mierzeja- moje miejsce na ziemi*, pod red. D.A. Dekkańskiego, Gdańsk 2001, s. 115–127.
- Tenże, *Początki Nowego Stawu. Przyczynek do polityki miejskiej Zakonu krzyżackiego*, *Rocznik Gdański*, 52, 1992, s. 51–66.

- Tenże, *Pisarze i kapłani w służbie urzędników terytorialnych komturstwa malborskiego (koniec XIV – pierwsza połowa XV wieku)*, w: *A Pomerania ad ultimas terras. Studia ofiarowane Barbarze Popielas-Szultce w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, pod red. J. Sochackiego, A. Teterycz-Puzio, Słupsk 2011, s. 75–80.
- Tenże, *Prusowie na Żuławach Fiszewskich od XIII do połowy XVI wieku. Zagadnienie akulturacji i asymilacji Prusów jako problem badawczy*, *Pruthenia*, 9, 2014, s. 7–41.
- Tenże, *Z dziejów młynarstwa w komturstwie malborskim w XIII–XV wieku*, *Rocznik Elbląski*, 12, 1991, s. 21–62.
- Długokęcki W., *Związek wałowy i przysiężni wałowi na Żuławach Wielkich w XIV – pierwszej połowie XV wieku*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. VII, pod red. S.K. Kuczyńskiego, Warszawa 1996, s. 211–234.
- Franz W., *Das Benediktinerinnenkloster St. Marien zu Königsberg*, *Altpreuussische Forschungen*, 11, 1934, s. 168–187.
- Geremek B., *Ze studiów nad stosunkami gospodarczymi między miastem a wsią w Prusach Krzyżackich w I połowie XV w.*, *Przegląd Historyczny*, 47, 1956, z. 1, s. 48–102.
- Hartwich A., *Geographisch-historische Landesbeschreibungen deren dreyen im Polnischen Preußen liegenden Werdern, als des Danziger – Elbing – und Marienburgischen*, Königsberg 1722. Nachdruck mit einer Einführung von R. Zacharias, Frankfurt am Main 2002.
- Herrmann Ch., *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und – Geographie*, Petersberg 2007.
- Jarzemowski M., *Die Residenzen der preussischen Bischöfe bis 1525*, Toruń 2007.
- Kasiske K., *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussens bis zum Jahre 1410*, Königsberg Pr. 1934.
- Krollmann Ch., *Gross Montau, Bäuerliche- und Familienkunde im 14. Jahrhundert*, *Elbinger Jahrbuch*, 15, 1938, s. 176–185.
- Kubicki R., *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012.
- Kubicki R., *Wybrane źródła do dziejów szpitala św. Elżbiety w Gdańsku nadania krzyżackie z lat 1399–1448*, w: *Studia z dziejów średniowiecza*, nr 19, pod red. B. Mozejko, M. Smolińskiego, S. Szybkowskiego, Warszawa – Bellerive-sur-Allier 2015, s. 305–333.
- Kuhn W., *Der Pflug als Betriebseinheit in Altpreußen*, *Zeitschrift für Ostforschung*, 12, 1963, H. 3, s. 473–500.
- Lysenko-Grabowska A., *Parafie wiejskie z obszaru Prus okiem historyka sztuki – problemy i dezyderaty badawcze na przykładzie kościoła pw. św. Jakuba w Niedźwiedzicy*, w: *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, pod red. R. Biskupa i A. Radziwińskiego, Toruń 20015, s. 109–126.
- Mortensen G., *Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreußen*, w: *Historisch-geographisches Atlas des Preussenlandes*, Lief. 3, Wiesbaden 1973, s. 1–30 i mapa.
- Olczyk A.S. FMA, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin 1961.
- Oliński P., *Cysterskie nekrologi na Pomorzu Gdańskim od XIII do XVII wieku*, Toruń 1997.
- Nowak Z.H., *Sprawa zaopatrzenia „emerytalnego” w Zakonie krzyżackim w pierwszej połowie XV wieku*, w: *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach, zbiór studiów*, pod red. tegoż, Toruń 1995, s. 83–101.
- Radziwiński A., *Kościół w państwie Zakonu krzyżackiego w Prusach 1243–1525. Organizacja, uposażenie, ustawodawstwo, duchowieństwo-wierni*, Malbork 2006.
- Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, pod red R. Biskupa i A. Radziwińskiego, Toruń 20015.

- Rozynkowski W., *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania Zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000.
- Sarnowsky J., *Das Treßleramt des Deutschen Ordens in Preußen in der Zeit Ulrichs von Eisenhofen (1441–1446)*, *Beiträge zur Geschichte Westpreussen*, 10, 1987, s. 195–221.
- Schmid B., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, Danzig 1919.
- Semrau A., *Zur Geschichte der Besiedlung des Grossen Werders im 13. Jahrhundert*, *Mitteilungen des Copernicus Vereins*, 42, 1934, s. 114–121.
- Sielmann A., *Die Verwaltung des Haupthauses Marienburg in der Zeit um 1400. Ein Beitrag zur Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen*, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, 61, 1921, s. 1–101.
- Steffen H., *Die ländliche Krugwesen im Deutschordensstaate. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Altpreussens*, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, 56, 1916, s. 217–245.
- Tenże, *Die soziale Lage der Pfarregeistlichkeit im Deutschordensstaate*, *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, 1927, t. 23, s. 1–97.
- Toeppen M., *Die Zinsverfassung Preußens unter der Herrschaft des deutschen Ordens*, *Zeitschrift für Preussische Geschichte und Landeskunde*, 4, 1867, s. 207–232, 345–367, 611–627, 742–761.
- Waschinski E., *Erziehung und Unterricht im Deutschen Ordenslande bis 1525 mit besonderer Berücksichtigung des niederen Unterrichts*, Breslau 1908.
- Wiśniewski J. ks., *Kościoły i kaplice na terenie bylej diecezji pomezkańskiej 1243–1821 (1992)*, cz. I–II, Elbląg 1999.
- Tenże, *Średniowieczne synody pomezkańskie*, Elbląg 1998.
- Wiśniewski E., *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004.
- Wunder H., *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg 13.–16. Jahrhundert*, Wiesbaden 1968.

